

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
Кафедра історії, археології та методики викладання

МІСЦЕ І РОЛЬ ЦЕРКВИ З ПОЗИЦІЙ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала:

Студентка 07-442 групи

Спеціальності 032 Історія

та археологія

Освітньо-професійної програми

Історія та археологія

Лящук Маргарита Володимирівна

Керівник

кандидат історичних наук,

доцент Бойков О.Ю.

Рецензент

Федорченко О. В. к.і.н., доцент,

завідувач кафедри загальноправових та

соціально- гуманітарних

дисциплін Херсонського факультету

Одеського державного університету

внутрішніх справ

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ I. АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ XIX – початку XIX У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

- 1.1. Аналіз останніх досліджень та публікацій
- 1.2. Основні риси національного відродження на українських землях в оцінках істориків

РОЗДІЛ II НАЦІОНАЛЬНО –РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ПОЧАТКУ XX ст.

- 2.1. Релігія в національному відродженні українців кінця XIX - початку XX ст.
- 2.2. Інституційний розкол православної церкви в Україні: причина та розвиток. (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)
- 2.3. Дослідження О.Г. Лотоцького та його внесок у розбудову української церкви.

РОЗДІЛ III. ДОСЛІДЖЕННЯ ТА АНАЛІЗ ПОЗИЦІЙ ДІЯЧІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ДО МІСЦЯ ТА РОЛІ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ кінця XIX - початку XX ст.

ВИСНОВОК

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

На тлі російської агресії та питання протистояння між церквами Українського та Московського патріархату тема моєї роботи «Місце і роль церкви з позиції діячів Українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.» є дуже актуальною.

У XVII столітті Московське царство використало наратив православної єдності як козир у великій грі, що розпочалася в регіоні. Природно, не всім подобалася ідея «єдиного народу». Якщо ти московський церковний єпископ і змушений приймати випускників Києво-Могилянської академії (як більш освічених), ти, природно, будеш чинити опір. Пригадайте також, хто допоміг Петру Першому скасувати патріаршество, адже місцеблюстителем патріаршого престолу був львів'янин Стефан Яворський, а випускником був інший видатний приближений російського царя Феофан Прокопович випускник Києво-Могилянської академії. Російський дворянин не потребував зайвих чоловіків у складі своєї корпорації. Більше того, з точки зору російського шляхтича («записаного в книги») козацькі ватажки не були рівноправними, бо майже ніхто з них не мав документів і не отримав статусу польської шляхти в польсько-Річ Посполита. Катерина Велика цілком свідомо дозволила масову підробку паперів козацькою *старшиною*, щоб понад двадцять тисяч козацької старшини наприкінці XVIII — на початку XIX століття могли отримати аристократичний статус. Дивлячись на те, як Росія громить Османську імперію і ділить Річ Посполиту, дивлячись на права, які шляхта отримала за «*Жалуваною грамотою шляхті*» козацькі ватажки щиро піддавали анафемі Мазепі в церквах як зраднику і вже не мали жодних сумнівів щодо кому з великих гравців вони повинні бути лояльними.

Це був початок довгої дискусії про те, чи були великороси і малороси одним народом чи ні, і що це означає. У цій дискусії, що триває майже три з половиною століття, беруть участь різні сили з різними інтересами, і зміст, який вони вкладають у поняття єдиного (або не єдиного) народу, постійно змінюється.

Питання, яке стояло перед імперською владою в середині ХІХ століття, полягало в тому, яким шляхом йти. Французький шлях — повне знищення всіх відмінностей — загалом екстремістський: лише французи скористалися ним один раз і досягли успіху, хоча й частково. Інший шлях був зафрахтований німцями, з їхніми різними племенами та місцевими діалектами, які все ще існують як частина спільного *Hochdeutsch*. Власне кажучи, перша фраза у Веймарській конституції 1919 року говорить про «німецький народ, об'єднаний у свої племена». Влада Російської імперії не робила вибору, весь час вагаючись між репресіями та поступками елітам у Малоросії.

Найпоширеніший термін «малорос» домінував майже до кінця ХІХ ст. Лише тоді діячі українського руху почали називати себе українцями. Батько українського національного історичного наративу Михайло Грушевський назвав країну, про яку вони мріяли, «Україна-Русь». У 1863 і 1876 роках імперська влада видала інструкції та укази, які суворо обмежували використання того, що вони називали «малоросійським нарiччям».

У вітчизняній історіографії проблематика історії вивчення українського національно-культурного відродження в імперську добу була предметом багатьох синтетичних історіографічних синтезів.

Термін „національне відродження” є ідеологічним винаходом ХІХ ст., особливо популярним серед інтелектуальних еліт так званих „неісторичних націй”. Дати чітку наукову дефініцію цього терміну достатньо важко.

Саме тому мета моєї роботи провести аналіз останніх досліджень та публікацій та визначити основні риси національного відродження на українських землях в оцінках істориків. Завданням роботи є дослідження національно – релігійного відродження на початку ХХ століття в Україні.

РОЗДІЛ І. АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ – початку ХІХ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

1.1. Аналіз останніх останніх досліджень та публікацій

Цивілізаційний виклик сучасній спільноті зумовлює нові функції для соціологічного, гуманістичного та, зокрема, історіографічного дискурсу. Зміст цих функцій суттєво збагачує не тільки гносеологічно-пізнавальний обсяг науково-історико-пізнавальний континуум, а й відіграє істотну роль соціально-ідеологічної основи соціальності громади. Уточнюються інноваційні вимоги до сучасного наукового пізнання та розвитку українського історіографічного дискурсу в напрямку опрацювання оптимальних методологічних стратегій, чиї філософські, гносіологічні та методичний потенціал дозволив би сучасній історіографії не лише інтегрувати у науковий інструментарій цивілізаційної, антропологічної, соціальної та культурної а також синергетичних підходів як пріоритетної методологічної парадигми, а й грати вагому роль у соціокультурних і державотворчих процесах. Не може бути сумнів, що сьогодні історіографія набуває нових, насамперед, ціннісних функцій, які вимагають систематизації та осмислення праць істориків на основі міждисциплінарного підходу, і цей факт ставить питання про застосування сучасних методів розвитку історіографії.

У вітчизняній історіографії проблематика історії вивчення українського національно-культурного відродження в імперську добу була предметом багатьох синтетичних історіографічних синтезів. За проблемно-історичним принципом історіографічні праці нами об'єднано у дві групи: перша – загальні історіографічні синтези, в яких огляд та аналіз стану вивченості українського національного руху подано в загальній канві українського історіографічного процесу.

Друга – проблемно-тематичні історіографічні студії, предметом яких була історіографія саме феномена українського національнокультурного відродження в імперську добу. [1]

Сучасна українська історіографія тяжіє до подолання радянських стереотипів і атеїстичних переконань, поступово відходить від редукаціонізму

відтворення української національної історії. На думку сучасного історіографа Ірини Колесник, національний історіографічний дискурс перебуває в постійному методологічному пошуку, новому. «Революція історіографії» потребує «нового професіоналізму», перш за все, методологічному. Її атрибутами є нове мислення, ідеологічні інновації, свобода формулювати та просувати власну точку зору. З цієї причини вибір та обґрунтування концептуально-методологічних засад історіографії дослідження українського національно-культурного відродження імперського «довгого століття» є основною умовою дотримання принципів історичного методу та об'єктивності під час написання належної історіографічної розповіді.

Науково-методологічною основою дослідження українського національно-культурного відродження стали емпіричні наукові праці таких видатних науковців як Ірина Войцехівська, Олександр Гуржій, Віктор Даниленко, Леонід Зашкільняк, Ярослав Калакура, Віктор Колесник, Ірина Колесник, Віктор Коцир, Володимир Кравченко, Віталій Масненко, Руслан Пирога, Сергій Посохов, Петро Радько, Олександр Реєнт, Валерій Смолій, Олександр Удод, Михайло Юрій та інші. Компрецензії та історіографії Українського національно-культурного відродження XIX – початку XIX українознавством є досить широкими. Серед когорти істориків, які присвятили свою наукову роботу до розкриття її сюжетів, М. Андрусяк, Д. Багалій, В. Верига, Ю. Грицак, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Ю. Єкельчик, С. Єфремов, Ю. Калакура, Г. Касьянов, І. Колесник, К. Кондратюк, В. Кравченко, В. Крижанівський, І. Крип'якевич, В. Масненко, В. Панібудьласка, Н. Полонська-Василенко, М. Попович, О. Реєнт, І. Рибалка, В. Сарбей, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Слід назвати і наукові праці дослідників української діаспори зокрема, праці Г. Грабовича, З. Когути, І. Лисяка-Рудницького, П.-Р. Магочі, Ю. Пеленського, О. Пріцак, О. Субтельного, Ж.-П. Химка, Ю. Шевельова, І. Шевченко, Р. Шпорлюк та інші

Методологія дослідження базується на пріоритеті історіографічного методу як необхідної складової історичного вивчення. Цілісна методологічна парадигма є основою для дослідження. Має на меті вивчення всебічної історіографічної науки як знаряддя українського національно-культурного відродження, з'ясувати зміст в концептуальних, теоретичних, методологічних та наукових роботах.

1.2. Основні риси національного відродження на українських землях в оцінках істориків

Еволюція української національної свідомості логічно вписується в загальну модель розвитку національних рухів на Сході Європи XIX – початку XX ст. «Національне відродження» України слід розглядати як два потоки – однакові за змістом, паралельні за напрямком, приблизно одночасні в хронологічних рамках, але розмежовані територіально: один протікав у Наддніпрянській Україні під владою Російської імперії, а другий – на західноукраїнських землях у складі Австрійської (пізніше – Австро-Угорської) імперії. [2]

Термін „національне відродження” є ідеологічним винаходом XIX ст., особливо популярним серед інтелектуальних еліт так званих „неісторичних націй”. Дати чітку наукову дефініцію цього терміну достатньо важко.

„У самій назві цього терміну, – пише історик Г.Касьянов, – міститься основна ідея: десь в історичному часі існувала нація, яка внаслідок несприятливих історичних умов занепадала і прагне „відродитися”. І саме національні еліти були мозком і безпосередніми організаторами подібних „національних відроджень” протягом XIX–XX ст. Дослідник П.Магочій описав цікаві спостереження стосовно визначення поняття „національне відродження”, зазначаючи, що цей термін розглядається або

1) як однобічний процес усе більшої національної свідомості, яка з’являється передусім серед інтелігенції і лише після цього передається масам”

(такий підхід сповідували як „народницька (М.Грушевський), так і „консервативна” (Д.Дорошенко) школи в українській історіографії);

або 2) як дещо складніший розвиток, який характеризується різними стадіями, кількість і хронологічні межі яких автори по-різному інтерпретують (І.Лисяк-Рудницький, Дж.Решетар, О.Прицак)”. [3]

З терміном „національне відродження” пов’язане поняття національної та етнічної самосвідомості. Як зазначає один з найкращих істориків-фахівців з історії ХІХ ст. В.Сарбей, „головний зміст доби українського національного відродження становила історія українського національного руху, яка, власне, й розвивалася на основі процесу формування української національної свідомості”.

Український народницький рух, який виник у другій половині ХІХ ст., спочатку в Україні під владою Росії, а невдовзі й у Західній Україні, відіграв вирішальну роль в еволюції українського національного життя та формуванні сучасної української національної ідентичності. Народники, до яких належали насамперед представники української інтелігенції, ідеалізували народ, тобто, практично, означало селянство. Основними положеннями українського народництва були федералізм, звільнення селянства, визнання культурної самобутності українського народу. Хоча деякі народники залучилися до революційної діяльності, домінуючою була тенденція до мирних змін, і більшість народників зосередилася на «органічній праці» серед селян. Спочатку ця робота була зосереджена на освітньо-культурних заходах, таких як українські недільні школи для дорослих і дітей, сільські читальні, різноманітна видавнича діяльність таких організацій, як товариство «Просвіта». Пізніше, намагаючись допомогти українцям покращити життя власними силами, народницькі організації включилися в економічну діяльність, особливо в кооперативний рух. Народники також відігравали важливу роль у різних аспектах соціальної роботи (включаючи спорт, фізичне виховання та скаутські організації) та охорони здоров’я (таких як рух поміркованості, чії зусилля по боротьбі з широко

поширеною проблемою алкоголізму серед селян були особливо ефективними в Західній Україні)..

XIX століття у світовій та вітчизняній історії – доба великих зрушень, соціально-економічних змін, політичних конфронтацій та культурницьких рефлексій. В історичній літературі XIX століття ще називають епохою націй і націоналізмів, добою формування модерних суспільств та модерних ідентичностей. Безсумнівно, що цей період – це час значних національних рухів та цілої низки національних відроджень. На українському ґрунті – це не тільки доба національного відродження, а й час поступового формування національної ідеології, національної ідентичності та кристалізація перших політичних програм активного українства. Протягом XIX століття в різних куточках України формується ідея єдності українських культурних світів, котрі в силу політичних обставин були розділені між різними імперіями. Не лише в сфері культури, а й в сфері ідеології, всупереч різного роду імперських заборон, визріває ідея єдності українського народу.

XIX століття було часом великих змін, соціально-економічних змін, політичних конфліктів, культурних рефлексій у світовій та вітчизняній історії.

В історичній літературі XIX століття досі називають епохою націй і націоналізму, епохою модерного суспільства та формування сучасних ідентичностей.

Немає сумніву, що цей період був періодом важливих національних рухів і низки національних ренесансів.

На українській землі це не лише доба національної відбудови, а й період поступового формування національної ідеології, національної ідентичності та формування перших політичних програм активного українства.

Протягом XIX століття в різних частинах України виношувалися ідеї об'єднання українського культурного світу, який через політичні обставини був поділений між різними імперіями.

Незважаючи на різноманітні імперські заборони не лише в культурній, а й в ідеологічній сфері, визріває ідея соборності українського народу.

Український націоналізм бере свій початок із середини XIX ст. Він виник після того, як у країнах Східної Європи вже виникли національні рухи, і багато в чому завдячує їх впливу. До початка XX століття історія українського національного руху – це здебільшого історія боротьби трьох проектів (української) національної ідентичності, кожен із яких по-своєму визначав контури та принципи відносин між Україною та Росією.

Історично перший проект був загальнослов'янської ідентичності. У його межах Україна і Росія були частинами спільного слов'янського світу, тобто особливої культурно-релігійної та національної спільності народів Східної Європи, яка також розглядалася в довгостроковій перспективі як потенційна політична спільнота. Невдовзі згодом розвинувся проект особливої української етнокультурної ідентичності, відмінної та протилежної російській ідентичності, коли Україна та Росія розглядаються як різні національні спільноти.

Через кілька причин, переважно політичного характеру, проект панславізму так і не зміг консолідуватися, і до початку XX століття поступово сформувалися дві інші головні стратегії ідентичності. По-перше, малоросійська, яку довго пропагував уряд Російської імперії. Воно користувалося підтримкою певної частини інтелігенції як центральної, так і західної України – остання навіть сформувала релігійно-ідеологічний рух «русофілів» («москофілів»), який втратив свій вплив після Першої світової війни. Таким чином, у довгостроковій перспективі, пропаганда малоросійської ідентичності виявилася неефективною – деякі дослідники, як-от російський історик Олексій Міллер, пов'язують це зі слабкістю примусових асиміляційних механізмів, які мала у своєму розпорядженні Російська імперія у XIX ст.

Другий проект ідентичності можна назвати «власне українським». Згодом саме етнокультурна ідентичність стала превалюючою в українському національному проекті, а національна політика, яка проводилася в СРСР,

відіграла неабияку роль у його формуванні. Цікаво, що тривалий час (аж до ХХ ст.) ідеологи національного руху вагалися щодо викладення проекту незалежної української держави. Необхідність незалежності України вперше теоретично обґрунтував не на націоналістичних, а на марксистських (чи навіть націонал-марксистських) засадах соціал-демократ Юліан Бачинський у своїй книзі «Ukraina Irredenta», виданій у 1895 році. [4]

На перший погляд, у будь-якому випадку, ті, хто виступає за це відродження, справді здаються керованими цілком політичною ідеологією. Історичні міфи відіграють важливу роль у мобілізації етнонаціональних рухів: вони є дуже ефективним засобом створення колективної ідентичності певної групи, заохочення групового згуртування та стимулювання політичної мобілізації.

Найефективніші політичні міфи дозволяють надати етнічній групі значення її власної ідентичності як історичного та політичного суб'єкта, щоб як пов'язати цю групу з її минулим, так і осмислити її сьогодення. Однак сила історичного міфу має мало спільного з історичною правдою; «Саме історизм, більше ніж сама національна історія, є істотною основою національних рухів»

Українське національне відродження нагадувало більшість інших слов'янських народів, які внаслідок несприятливих обставин піддалися пануванню сусідів, втратили політичну і певною мірою культурну самостійність. Українське національне відродження знаходить своє коріння, як в історичній традиції, так і в пробудженні їхньої національної індивідуальності. Історична традиція в Україні зберігалася переважно в українських регіонах, де до кінця XVIII століття люди жили вільно та мали політичну та культурну автономію. Такими були регіони на лівому березі Дніпра: Гетьманська та Слобідська Україна, регіони, де козацтво тривало найдовше. Саме в цих регіонах добре збереглася українська етнічна культура через народну пісню та літературу.

Ліквідація Гетьманщини та української автономії спричинила певну реакцію з боку української інтелігенції та патріотичної меншини, яка

виявляється в літературно-публіцистичних творах. Але епоха збройних повстань та іноземної інтервенції давно минула. Проте літературний інтерес до минулого та історичні дослідження зустрічаються з ідеями, що були модними на Заході наприкінці XVIII ст., і привертають усе більше послідовників серед інтелігенції Лівобережної України.

Сучасні концепції нації та суверенного народу були одними з причин відродження українського націоналізму. Ці ідеї з'явилися в Західній Європі наприкінці XVIII століття і знайшли своє вираження у відновленому інтересі до способу життя народу та його фольклору, який раніше вважався звичайним і звичним, є однією з головних характеристик романтизму. [5] Нові спроби вивчення минулого України призвели до появи великої серії праць з української історії та послужили збереженню пам'яті. Однією з головних особливостей цього національного руху був його культ до народу: власне, український націоналізм бачив у козацтві та селянах не лише носіїв високих моральних якостей, яких нібито втратила інтелігенція, а й як справжні представники української нації, на протигагу полонізованим чи зрусифікованим шляхтичам. Це переважно у творчості народного поета України: Т. Шевченка.

Новітній період української літератури, тісно пов'язаний з вивченням історії України та її фольклору, відкрив очі освіченим українцям на зовсім новий світ народного життя і духовного значення.

Український рух формувався переважно під польсько-литовським впливом, який продовжував діяти навіть тоді, коли сама спільна польсько-литовська держава перестала існувати після поділу 1772, 1793 та 1795 років між Російською імперією, Австро-Угорською та Пруською. На російській частині українських земель ці впливи залишалися сильними до Першої світової війни, а на західних територіях (спочатку Австро-Угорської, а після 1918 р. польської) — до Другої світової війни.

Таким чином український рух став між молотом польського націоналізму та ковадлом російського імперіалізму. У Східній Європі польський національний

рух відіграв для її розвитку таку ж роль, як Французька революція та наполеонівські війни для Західної Європи: вони навчили місцеве населення мови націоналізму.

Зі свого боку, російська імперська влада вважала польський націоналізм своїм головним ворогом для контролю над своїми західними кордонами. Вони придушували український рух, вважаючи, що його розвиток може призвести до краху імперії. Про радикальність цих репресій може дати уявлення той факт, що російський уряд двічі (у 1863 і 1876 роках) забороняв використання української мови в публічній сфері, в тому числі друкування українських книжок і журналів. Це одна з причин того, що значна частина населення українських земель, переважно у великих містах, асимілювалась і переходила на російську мову.

Український рух користувався імперськими ресурсами та установами, головним чином університетами в Києві, Харкові та Одесі в Російській імперії та Львові в Австро-Угорській імперії, навколо яких сформувалося кілька поколінь українських національних діячів. З іншого боку, ці діячі сприйняли логіку і традиції польського руху, основною з яких була ідея демократії.

При цьому головна відмінність між Росією та Україною полягає не стільки в мові чи релігії, які відносно близькі, скільки в політичних традиціях, різних режимах відносин між урядом і населенням у межах центральної влади. і сила громадянського суспільства. Простіше кажучи: Володимир Путін чи будь-який авторитарний лідер не можуть перемогти в Україні, як не можна вчинити в Росії Євромайдан чи подібну революцію.

Якщо нації Західної Європи формували політики, то на сході континенту цю роль відігравали поети. Згадаймо, зокрема, Адама Міцкевича в Польщі, Олександра Пушкіна в Росії, Шандора Петефі в Угорщині чи Янку Купалу в Білорусі. Для України — це Тарас Шевченко і його збірка поезій *«Кобзар»* (1840).

Тарас Шевченко (1814-1861) перетворив козацький образ України на національний символ. Будучи сам першу частину свого життя селянином-

кріпаком, він умів також вводити селян у літературу. Але головним елементом українського міфу Шевченка був заклик до безкомпромісної боротьби з Російською імперією, до національного та соціального визволення українців.

В австро-угорській частині українських земель таку ж роль відіграв Іван Франко (1856-1916) — талановитий і плідний поет, письменник, учений, громадський і політичний діяч. Він модернізував концепцію української нації, об'єднавши ідеї соціалізму, лібералізму, фемінізму та економічних вчень. На нього вплинув видатний український політичний діяч із Києва Михайло Драгоманов (1841-1895), який після заборони української мови видавав самостійні українські твори в Європі. Племянниця Драгоманова, Леся Українка (1871-1913), була українською поетесою, яка поряд з Шевченком і Франком вважалася однією з трьох найбільших національних письменників. Нарешті, найважливіший вплив на формування української національної ідеї мав Михайло Грушевський (1866-1934), український історик, автор «Історії України» (1898-1937).

До 1914 р. ідеологія українського руху базувалася на двох осях: українська нація як етнос, заснований на культурі та мові селян (80% населення); національно-соціальні ідеї Карла Маркса. Соціалізм був впливовою ідеологією серед українських лідерів з 1917 по 1920 роки, які хотіли побудувати українську державу з попелу Російської та Австро-Угорської імперій.

Невдача цих спроб і радянські та польські репресії між війнами призвели до сильного перегляду цієї ідеології. Нове покоління українських діячів вважало, що саме захоплення соціалістичними ідеями призвело до поразки Української революції. Вони посунуть український рух вправо. Двома впливовими діячами є український мислитель-консерватор В'ячеслав Липинський (1882-1931), який підтримував монархію, і Дмитро Донцов (1883-1973), який критикував загальнолюдські соціалістичні та ліберальні ідеї та підтримував національний егоїзм, а також запеклу боротьбу проти всіх неукраїнців.

Ідеї Донцова вплинули на молодих українських діячів у Польщі міжвоєнного періоду. У 1929 році вони створили Організацію Українських Націоналістів (ОУН), очолювану Степаном Бандерою (1909-1959) і відому своєю терористичною тактикою проти поляків, росіян і старших українських діячів. За ідеологією та поведінкою ОУН була дуже близька до фашизму в стилі Муссоліні, а не до гітлерівського нацизму. Вона бачила Гітлера як потенційного союзника у боротьбі проти СРСР і Польщі, але лише в тій мірі, в якій він був придатний для створення незалежної Української держави. Його радикальна політика призвела до розколу ОУН на дві ворогуючі фракції: помірковану на чолі з Андрієм Мельником та революціонерів Степана Бандери. [6]

З німецькою інвазією бандерівці спробували проголосити Українську державу, що було негайно заборонено німецькою окупаційною владою, яка масово арештовувала й розстрілювала бандерівців, а самого Бандеру відправляла до німецького концтабору до «кінця війни». Деякі нелегально служили в німецькій армії перекладачами або обслуговуючим персоналом для проведення підпільної роботи на сході України. Досвід цієї роботи тоді переконав їх, що місцеві українці не сприйняли донцовських ідей радикального націоналізму. Це призвело до повернення українського націоналізму, близького до соціальних і ліберальних ідей.

ВИСНОВОК ДО I РОЗДІЛУ

У першому розділі ми визначили, що Український рух формувався переважно під польсько-литовським впливом, який продовжував діяти навіть тоді, коли сама спільна польсько-литовська держава перестала існувати після поділу 1772, 1793 та 1795 років між Російською імперією, Австро-Угорською та Пруською. На російській частині українських земель ці впливи залишалися сильними до Першої світової війни, а на західних територіях (спочатку Австро-Угорської, а після 1918 р. польської) — до Другої світової війни.

Українське національне відродження знаходить своє коріння, як в історичній традиції, так і в пробудженні їхньої національної індивідуальності.

XIX століття було часом великих змін, соціально-економічних змін, політичних конфліктів, культурних рефлексій у світовій та вітчизняній історії.

В історичній літературі XIX століття досі називають епохою націй і націоналізму, епохою модерного суспільства та формування сучасних ідентичностей.

Немає сумніву, що цей період був періодом важливих національних рухів і низки національних ренесансів.

РОЗДІЛ II

НАЦІОНАЛЬНО –РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ПОЧАТКУ XX ст.

2.1. Релігія в національному відродженні українців кінця XIX - початку XX ст.

Смерть митрополита Йосафата Ігнатія Булгака в 1838 році означала початок кінця уніатської церкви. Єпископ Семашко та два його вікарії В. Лужинський і А. Зубко приєдналися до православної церкви. 12 лютого 1839 року в Полоцьку відбулося велике свято воз'єднання : Берестейську церковну унію (1596 р.) визнали недійсною і проголосили приєднання уніатів до російської православної церкви . Майже третина духовенства відмовилася прийняти православ'я і була заслана до Сибіру або вглиб Росії . Подальші протести папи Григорія XVI і митрополита Галицького Михайла Левицького (1816–58) проти

цього «возз'єднання» залишилися абсолютно непочутими. Таким чином, близько двох мільйонів уніатів, як українців, так і білорусів, було залучено до лона православної церкви.

Уніатська церква в Російській імперії тепер залишилася лише на Холмщині та Підляшші (до 1831 р. вони входили до складу Царства Польського Конгресу). Після 1839 року єдиною уніатською єпархією в Російській імперії була Холмська. Тут латинізація і полонізація церкви і духовенства пішла далі, ніж в інших регіонах. Таким чином, російський уряд мав рухатися повільно. Останнім холмським уніатським єпископом був Михайло Куземський (1868–71). Нарешті його було усунено від престолу, а управління єпархією передано священнику Маркелю Попелю. За Попеля єпархія була підпорядкована православному митрополиту Варшави в 1875 році. Сам Попель став вікарним єпископом Варшавської кафедри з титулом єпископа Люблінського. Значна частина тих, хто став православним, зробили це лише назви. Таким чином, коли в 1905 році був виданий Акт про віротерпимість, значна частина з них залишила православ'я і приєдналася до лона Римсько-католицької церкви, оскільки їм не дозволялося повернутися до східного обряду.

Українська греко-католицька церква під Австрією. Після першого поділу Польщі (1772 р.) українські уніати, або греко-католики, в Галичині з двома єпархіями, Львівсько-Галицькою та Перемишлянсько-Самбірсько-Сяніцькою, опинилися під владою Австрії. За Австрії стан церкви значно покращився, бо вона отримала рівний статус із римо-католицькою церквою. Одним із перших серйозних наслідків цієї нової ситуації було заснування греко-католицької духовної семінарії, відомої як *Barbareum*, у Відні імператрицею Марією Терезією у 1775 році для підвищення освітніх стандартів духовенства. Ця семінарія проіснувала майже десять років, перш ніж її закрили в 1784 році. Її замінила Греко-католицька духовна семінарія у Львові, заснована в 1783 році. Ця школа служила для освітніх потреб двох єпархій у Галичині і навіть прийняла деяких студентів з-за меж Австрії. території. У 1784 р. було відкрито Львівський

університет (з навчанням латинською мовою), а в 1784 р. при ньому було приєднано *Studium Ruthenum*, де викладання велося народною мовою. Ці заклади випустили просвітницькі кадри духовенства як для релігійного, так і для національно-культурного спрямування життя українців у Галичині. [7]

Після трьох поділів Польщі українська уніатська митрополія була поділена між Росією та Австрією. Управління епархіями в Австрії ускладнилося через те, що митрополити проживали на території Росії. Згодом, зі смертю митрополита Теодосія Ростоцького в 1805 році, офіс взагалі не відновлювався. Спроби заснувати церковну провінцію з митрополією у Львові на австрійській території велися ще від першого поділу (1772) Польщі, але не мали успіху. Після третього поділу (1795) спроба була зроблена знову, але вона була здійснена лише після смерті Ростоцького, який сам був противником цієї ідеї. Так, у 1806 р. цар Франц I схвалив, а в 1807 р. папа Пій VII санкціонував заснування української уніатської Галицької митрополії з правами та привілеями, подібними до Київської митрополії (папська булла *In Universalis Ecclesiae Regimine*, від 17 квітня 1807 р.). Першим галицько-львівським митрополитом був Антін Ангелович (1807–14), колишній перемиський єпископ і провідний прихильник заснування цієї кафедри.

Рівноправність Української (Руської) Уніатської чи Греко-Католицької Церкви з Римо-Католицькою Церквою в Австрії було офіційно встановлено цісарськими указами 1813 і 1816 рр. Але повноваження, надані галицьким митрополитам у 1807 р., були пізніше (у другій половині ст. 19 ст.) суттєво згорнули й обмежили. У 1855 році Австрія підписала конкордат зі Святим Престолом, а згодом резолюцією 1874 року австрійський монарх отримав прерогативу призначати митрополитів, єпископів і каноніків (членів єпархіальних капітул), а також розділяти чи засновувати епархії. Під австрійським пануванням Русинська греко-католицька церква, як її тоді почали називати, стала національною церквою галицьких українців, а духовенство відіграло ключову роль у житті Галичини. Українці пережили релігійно-

національний ренесанс, у якому визначну роль відіграла освіта . Найвидатнішими релігійними лідерами цього відродження були Михайло Левицький , Іван Снігурський та Іван Могильницький . Фактично Левицький став наступником Антіна Ангеловича на посаді митрополита і обіймав цю посаду понад чотири десятиліття (1816–58). У 1856 році, перед смертю, папа Пій IX зробив Левицького кардиналом , що стало першим подібним відзнакою за 260-річну історію уніатської церкви.

Українська уніатська ієрархія та духовенство були відомі своїм консерватизмом і відданістю церковному обряду та традиціям. Проте вони залишалися здебільшого аристократичними в манерах і часто розмовляли вдома польською. Однак у 1820-1830-х роках почало формуватися нове покоління духовенства, яке відіграло важливу роль у національно-політичному пробудженні українців у Галичині. Вони почали видавати народною мовою (див. Руська тріада), політично організовуватися (див. Найвища руська рада , 1848), започатковувати вчені організації (див. З'їзд русинських учених), засновувати так звані просвітницькі товариства (див. Галицько-Руська Матиця). . Рішення Австрії передати управління Східною Галичиною полякам у 1850-х роках дуже розчарувало та розчарувало українців. Тому багато хто, включно з церковною ієрархією , почали схилитися до русофільства .

Українська греко-католицька ієрархія хотіла очистити свій обряд від латинських впливів і була категорично проти навернення українців-католиків до латинського обряду. Це висунуло на перший план конфлікт між українцями та поляками та їхніми церквами. Під умілим керівництвом митрополита Спиридона Литвиновича (1863–69) у 1863 р. у «Конкордії» було досягнуто порозуміння, згідно з яким зміна обряду була заборонена (крім папського дозволу) під загрозою суворих кар. Цей документ був ратифікований папою та австрійським імператором і був оприлюднений в усіх єпархіях єпископами як східного, так і латинського обрядів. «Конкордія» здебільшого дотримувалася до 1920-х років,

коли польська влада заохочувала та підтримувала відкриті переходи до латинського обряду.

Русофільський рух продовжував зростати в другій половині ХІХ століття, дедалі більше потрапляючи під вплив Росії . Перехід у 1875 р . Холмської єпархії на православну віру, прийняття православ'я відомим галицьким священиком Іваном Наумовичем і всім його селом сприяло зростанню руху. Опосередковано це також призвело до відставки митрополита Йосифа Сембратовича (1870–82), який зазнав великого тиску з боку цісаря Франца Йосифа І. Новий митрополит Сильвестр Сембратович (1885–98) зайняв сильну проукраїнську платформу і мав підтримку більшості духовенства, яке приєдналося до галицького народницького руху (див. Західноукраїнське народництво). Духovenство продовжувало відігравати важливу роль у національному відродженні Галичини , хоча політичне керівництво тепер перебувало в руках світської інтелігенції . Однак підтримка Сильвестром Сембратовичем Нової ери , спроба угоди з поляками призвела до втрати церквою як підтримки народу, так і політичного впливу. [8]

Наприкінці ХІХ століття у внутрішньому житті церкви відбулося кілька нових подій. У 1882 році єзуїти за наказом папи Лева ХІІІ розпочали реформу занепадаючого василіянського чернечого чину . Діяння їх виявилось корисним для василіан і омолодило їхнє внутрішнє життя; однак він також привніс різні латинські впливи. Нещодавно реформований орден згодом допоміг Василіянському ордену монахинь (відповідальним за середню освіту) провести власну реформу. Василіянам також було доручено керівництво новоствореною згуртованістю Сестер Службниць Непорочної Діви Марії (засновано 1892 р. о. Кирилом Селецьким). У 1891 році митрополит Сильвестр Сембратович скликав Львівський Синод для з'ясування різних питань східного обряду . На синоді виявились дві важливі течії : консервативні «східняки», з одного боку, хотіли очистити церкву від усіх латинських впливів; «реформісти» ж бажали наблизити церкву до латинського обряду. Хоча жодна позиція не перемогла, церква все ж була наближена до латинського обряду. Рішення Синоду стосувались спочатку

лише церкви в Галичині, але пізніше були прийняті також на Закарпатті та українськими емігрантами в Північній Америці. У 1885 році створення Станиславівської єпархії збільшило загальну кількість єпархій у Галицькій митрополії до трьох . Першим станиславівським єпископом був відомий теолог та історик церкви Юліян Пелеш . Наприкінці своєї кар'єри (1895 р.) Сембратовича було зроблено кардиналом — другою подібною честю, удостоєною галицької церкви. Після двох років правління митрополита Юліяна Куйловського-Саса (1899–1900) Українську Греко-Католицьку Церкву було довірено графу Андрею Шептицькому (1900–44). Його діяльність протягом чотирьох з половиною десятиліть поширювалася на багато територій, які не були ані виключно церковними, ані обмежувалися лише Галичиною .

Українська Католицька Церква у ХХ ст. Митрополит Андрей Шептицький був найпалкішим захисником східної традиції та обряду своєї Церкви. Він також був дуже стурбований розвитком теології та освітою духовенства. Під його керівництвом було реорганізовано греко-католицьку духовну семінарію у Львові , за його сприяння відкрито духовні семінарії в Станиславові (1906) та Перемишлі (1907) (див. Перемишльська греко-католицька духовна семінарія). Найталановитіших студентів направляли в аспірантуру за кордон. У 1904 році Шептицький заснував контемплативний східний чернечий орден святого Теодора Студита (див. Отці Студити), а в 1913 році він запровадив орден редemptористів , частина якого того ж року прийняла східний обряд для своєї місіонерської діяльності. Шептицький також працював в інтересах жіночого чернецтва ; сприяв реорганізації Василянського Чину Черниць і Сестер Службниць Непорочної Марії , а також заснуванню кількох нових Чинів: Сестер Святого Йосифа (1896), Сестер Мироносиць (1910), Сестер Святої Йосафатки (1911), і сестер-студиток (1921).

Митрополита Шептицького хвилювала проблема унії церков. Таким чином, він організував та ініціював так звані Велеградські з'їзди, перший відбувся в 1907 році, який зібрав провідних церковних діячів різних

слов'янських народів. Як старший ієрарх Української Католицької Церкви, Шептицький налагодив добрі контакти з єпископами Закарпаття (Мукачівська єпархія та Пряшівська єпархія) та Крижевської єпархії (служив українсько-русинським поселенцям у пізнішій Північній та Західній Югославії). Так само його дуже хвилювала доля українських емігрантів у Канаді та США . У 1919 році він сам відвідав українські громади в обох цих країнах і сприяв тому, щоб Ватикан призначив для них українських єпископів.

Андрей Шептицький також був щедрим благодійником різноманітних культурно-освітніх, гуманітарних та економічних установ. Особливо опікувався мистецтвом і 1905 року заснував у Львові Національний музей . Будучи членом австрійської палати панів (Herrenhaus) і галицького сейму , він часто енергійно захищав політичні права українського народу. У вересні 1914 року, під час російського вторгнення в Галичину , Шептицький був заарештований і засланий у глиб Росії. Повертаючись із заслання в 1917 році, він очолив на синоді в Петрограді зародження російської уніатської церкви і призначив її екзархом новонаверненого студита Л. Федорова (1879–1935) .

Митрополит Шептицький і його духовенство брали активну участь у політичних справах під час існування Української Народної Республіки (1918–20), особливо ЗУНР . Після Першої світової війни , падіння Австро-Угорської імперії та поразки боротьби України за незалежність (1917–20) Західна Україна була анексована Польщею. Протягом усього міжвоєнного періоду тривала багатовікова ворожнеча між поляками та українцями . Подорожі Шептицького до Західної Європи, а згодом і до розрізнених українських іммігрантських громад на початку 1920-х років дали йому багато нагод виступити на захист української справи та на захист прав своєї церкви. Хоча конкордат від 10 лютого 1925 р. між Святим Престолом і Польщею гарантував українським греко-католикам рівні права з римо-католиками, варшавський уряд посилив політичну, освітню та економічну дискримінацію уніатів , прагнучи розділити та послабити греко-католицьку церкву. .

Між двома світовими війнами всередині церкви зберігалися дві основні течії думки. Перші, традиціоналісти «східняки», які прагнули зміцнення східного обряду, зосереджувалися навколо Львівської архієпархії. Вони мали підтримку самого митрополита Андрея Шептицького, його помічника Івана Бучка та отців Студитів. Провідними органами цієї течії були кварталник «Богословія» (1923), місячники «Нива» (1904), «Дзвони» (1931), тижневик «Мета» (1931). Інша течія, модернізаційні «західняки», хотіла дещо наблизити українську католицьку церкву до римо-католицизму. Її головними речниками були єпископи Григорій Хомишин і Йосафат Коциловський та василіянський монашество. Ця течія видавала тижневики «Нова зоря» (1926) та «Український бескид» (1928), кварталник «Добрий пастир» (1931), василіянський науковий часопис «*Analecta Ordinis S. Basilii Magni*/Записки ЧСВВ» (1924). Ця течія особливо сприяла обов'язковій целібату для духовенства.

Митрополит Шептицький дбав про вищу освіту для українського духовенства і сприяв створенню аспірантури у греко-католицькій духовній семінарії у Львові в 1920 р. У цей час Львівський університет був повністю полонізований. Згодом, у 1928 році, Львівська семінарія отримала статус греко-католицької богословської академії, першим ректором якої став Йосиф Сліпий. Існували семінарії також у Перемишлі (Перемиська греко-католицька духовна семінарія) та Станіславові, а також ряд монастирських шкіл. Відділення Католицької Акції були організовані в 1930-х роках для апостоляту мирян. Інші організації, особливо молодіжні товариства, такі як Товариство українських студентів-католиків «Обнова», Католицьке товариство української молоді «Орлі», «Скала», також поширилися по Галичині. У 1923 р. у Львові засновано Українське Богословське Наукове Товариство; воно видавало «Богословію». Теологічна академія видавала власні праці під назвою «Праці», а отці-студити організували Студитське вчене товариство. У 1931 році Шептицький заснував Український Католицький Союз з метою забезпечити належне місце католицькій вірі в українському суспільному житті. [9]

Конкордат 1925 р. обмежив Українську Католицьку Церкву лише в Галичині . У результаті виникли різноманітні проблеми для тих територій, що знаходяться поза нею. В анексованій Румунією Буковині місцеві українські католицькі парафії були реорганізовані в окремий вікаріат Румуно-католицької дієцезії Марамурешського краю . Місіонерську діяльність на Волині Ватикан доручив візантійсько- слов'янському «неоуніатському» духовенству. Лише в 1931 році апостольським візитатором на Волині було названо українського редемпториста Миколу Чарнецького . Проте справа возз'єднання переважно православної Волині ніколи не мала великої підтримки.

Радянська окупація Західної України у вересні 1939 року супроводжувалася скасуванням або захопленням держави стародавніх церковних установ, включаючи школи, семінарії, монастирі та видавництва, а також конфіскацією всього церковного майна та земель. У цей період церква сильно постраждала, але залишалася непохитною під проводом митрополита Шептицького. У травні 1940 р. митрополит навіть скликав архієпархіальний Синод , щоб поглибити й зміцнити віру членів і провідників Церкви в нових і важких обставинах. Тим часом Московський патріархат нав'язав свою юрисдикцію над православною церквою на Волині , а до квітня 1941 р. вже висвятив на Львівську кафедру православного єпископа П. Рудика, щоб підготувати українців-католиків до остаточного «возз'єднання» з Російською православною церквою .

Релігійна політика Російської імперії в другій половині XVIII і на початку XX століття важливе місце відводило принципу «релігія — основа нації». Найбільш чітко цей статус реалізувався в синодальний період (1721–1917) російська Православна церква (РПЦ).

Політика передбачала: обов'язкову приналежність до імператора з православ'ям, свободою внутрішньої і зовнішньої релігійної місії в Російській православної церкві, та надання державних субсидій на церковні потреби тощо. Православне духовенство користувалося в імперії привілейованим становищем.

Вони були звільнені від тілесних покарань, від сплати всіх особистих податків і від виконання найму повинностей і т. д. [10]

Крім виконання духовних функцій держава покладала на православне духовенство ряд світських обов'язків: ведення парафіяльних реєстрів, збереження миру та порядку в регіонах, допомагаючи владі заспокоїти парафіян у разі їх непокори господарям», боротьба з пияцтвом, сприяння поширенню та відкриттю нових шкіл.

У 1901 р. Святіший Синод затвердив «Інструкцію для настоятелів церков», яка визначила такі обов'язки парафіяльного священика: відправлення богослужінь і обрядів; виголошення настанов у недільні та святкові дні та проведення позалітургійних бесід; освячення хрестом і свяченою водою в домівках парафіян на відповідні свята; турбота про релігійне та моральне виховання дітей парафії; підтримання чистоти і порядку в святині; благодійність (встановлення опіки і притулки); організація бібліотек та проведення різноманітних заходів, спрямованих на виховання моральності прихожан; керівництво священнослужителями; діловодство та інші фінансові та адміністративні обов'язки. Імперія опікувалася матеріальним утриманням священиків. В Російській імперії православне духовенство також могло отримати нагороду за державні заслуги. Отже, священики фактично перебували на державній службі в Російській імперії. Діяльність РПЦ керувалася державним органом — Священним Синодом. [11]

2.2. Інституційний розкол православної церкви в Україні: причина та розвиток. (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)

Серед українських дослідників діаспори середини XX ст. одним із перших звернув увагу на питання церковного адміністративно-територіального устрою України І.Власовський. У своїй праці, вперше виданій у 1957 р., він зазначає, що в XIX ст. діяли Київська, Чернігівська, Волинська, Харківська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська (з 1837 р.) і Симферопольська (в Криму, з 1859 р.) – всього 9 єпархій. [12]

Автор констатує факт зміни статусу Київської митрополії: зі структури всеукраїнського масштабу наприкінці XVIII ст. вона звузилась до меж Київської єпархії і повноваження Київського митрополита перестали відповідати його початковому призначенню – влада над іншими єпархіями була втрачена. Зберігалася лише традиція членства митрополита Київського та Галицького в Святійшому Синоді РПЦ [12].

Певну деталізацію територіального поділу РПЦ в Україні другої половини XIX ст. знаходимо в сучасних, у тому числі вітчизняних дослідженнях. Так, у працях О.Чиркової і В.Перерви відзначено, що перетворення, яких зазнала київська кафедра з 1797 р., кардинально її змінили – митрополія була вдвічі зменшена і «витіснена з Лівобережжя». Протягом XIX століття її територія охоплювала 12 повітів (благочиній – авт.) Правобережної України, 10 з яких були новими, створеними на відібраних у Польщі землях. [13]

У свою чергу, І. Шугальова показує, що, незважаючи на уніфікацію губернських та єпархіальних округів, їх кордони не завжди збігалися в регіонах з етнічними кордонами. У таких єпархіях, зазначає авторка, більше, ніж у губерніях, враховувався етнічний склад населення. Зокрема, до СлобідськоУкраїнської єпархії (з 1876 р. – Харківської та Охтирської) входили повіти Білгородщини та Воронежчини (Острогозький, Богучарський), населені переважно українцями, до Катеринославської єпархії з тієї ж причини були включені окремі парафії області війська Донського. Проте необхідно зазначити, що дослідниця дещо перебільшує гнучкість тогочасної етноконфесійної політики держави і церкви, коли констатує «зорієнтованість» адміністративно-територіальної церковної структури України «...на українську етнічну спільноту».[14]

Доказом тому є, наприклад, етнічна строкатість Таврійської єпархії. Крім того, варто згадати наведений у монографії Г.Надтоки факт підпорядкування Київському екзархату РПЦ православних парафій Молдавії після входження її до складу Російської імперії в 1812 році. [15]

Узагальнює структуру поділу єпархій другої половини XIX століття В.Меша. [16] Характеризуючи процес утворення нових єпархій та зміну їх назв, він додає до загальної картини адміністративно-територіального поділу України факт відокремлення від Волинської єпархії Варшавського округу в 1860-і роки. При цьому уточнюється й список найпочесніших (найдавніших) єпархій України, до якого входили Київська, Чернігівська, Волинська і Полтавська (спадкоємниця Переяславської) єпархії. [17]

Серед зарубіжних дослідників цього часу належить згадати С.Римського. Саме він вказав на диспропорцію між єпархіями імперії з точки зору їх територіальних масштабів. Автор зазначає, наприклад, що з 58 єпархій, існуючих у 1861 р., 50 розташовувались в європейській частині імперії, інші 8 – на величезних просторах Сибіру і Далекого Сходу.

Якщо найменша за площею Калузька єпархія Росії складала 7172 кв. версти, то Камчатська, що, окрім власне Камчатки, включала Аляску, Алеутські острови, Примор'я та Якутію, значно перевищувала 1млн. кв. верст. Європейські єпархії імперії коливались в межах від 7 до 674 тис. кв. верст. 5 Не випадково ще в 1860-і рр. від церковних ієрархів надходили пропозиції виокремити всередині гігантських єпархій окремі округи – вікаріатства. Цей проект було відхилено у зв'язку з тим, що реформування адміністративно-територіальної структури могло суттєво повпливати на управлінську верхівку РПЦ. Зрозуміло, що в умовах такої незіставності єпархій України і власне Росії (за територією, етнічним складом, традиціями) цілковита уніфікація церковного управління була неприйнятною. Його історичний аналіз було розпочато в дорадянську епоху. У фокусі уваги науковців перебувала проблема, пов'язана з характером функціонування Святійшого Правлячого Синоду як вищого органу управління Російської православної церкви.

Як зазначає М.Горчаков, у другій половині XIX ст. обер-прокурор (як світська особа в церкві) прирівнювався за посадою до міністрів, призначався і

звільнявся іменними указами Сенату. Але «у справах служби підлягав звітності винятково перед церковною владою». [18]

На думку В.Розанова, найбільш «небезпечним» виявилось становище духовенства і всієї церкви, коли обер-прокурорську посаду обійняв не тільки широко освічений, але й сильно релігійно налаштований Г.Побєдоносцев – «обер-прокурори стали керівниками церкви», «папами зі шпагою». Обер-прокуратура набула «характеру не стільки світського папства в Церкві..., скільки смотрителя, лікаря біля слабкого хворого». [19]

А.Папков у своїй праці, ґрунтуючись на позиціях Київського митрополита Арсенія Москвіна, підкреслював «підневільне становище архиєреїв», їх вимушену «догідливість і зайву покору світській владі». [20]

Тенденцію поступового падіння значення Синоду впродовж ХІХ ст. на тлі зростання управлінської ролі держави в особі обер-прокурора відзначали також історики Г.Овчинніков і Ю.Тітов. Останній уточнює при цьому, що Синод продовжував зберігати пріоритет лише в богослужбовій, канонічній та сімейношлюбній сферах. Відтак держава отримала можливість ухвалювати потрібне рішення з будь-якого питання, підвідомчого Синодові. Така система взаємин між РПЦ і державою суперечила історичній традиції функціонування православної церкви й, на переконання радянського історика Є.Грекулова, закономірно призвела до виникнення і розвитку російського клерикалізму, тобто зрощення церковного і державного апарату.

Наявність цезарепапізму в Російській імперії відзначав також історик української діаспори І.Власовський. Автор характеризував систему церковного управління через призму поглядів вищих ієрархів православної церкви ХІХ початку – ХХ століть. Він поділяв, зокрема, показовий щодо тенденції розвитку церковного управління вислів тверського архиєпископа Сави (помер у 1896 р.): «Історію Російської церкви ХVІ ст. доводиться писати за митрополитами, ХVІІ ст. – за патріархами, ХVІІІ ст. – за царями, а ХІХго – за обер-прокурорами». [20]

Так само об'єктивними визнавав І.Власовський характеристики Синоду і оберпрокурора, надані митрополитом А.Храповицьким. Йдеться, зокрема, про те, що влада обер-прокурора над Синодом була вищою від влади єпархіального архиєрея над його консисторією. «Якщо обер-прокурор не погоджувався з постановою Синоду, то протокол останнього знищувався й писали новий». Крім того, І.Власовський вважав не випадковим сюжет у роздумах А.Храповицького про те, що навіть окремі атрибути приміщення Синоду мали на меті нагадувати його членам про патронат держави над церквою.

Дослідник В.Меша наголошує на тому, що централізація влади в руках Св. Синоду й, зокрема обер-прокурора, підірвала українські церковні традиції, докорінно змінила систему управління церковними інституціями в Україні: соборні принципи були замінені практикою призначення на посади в церкві. З Автор зазначає при цьому, що останні два десятиліття ХІХ ст. в церкві панувала тенденція посилення влади Синоду на чолі з обер-прокурором Г.Побєдоносцевим та ліквідації найменших ознак соборноправ'я. [22]

У цьому зв'язку тему трансформації ролі київських митрополитів у Св. Синоді позначив вітчизняний історик В.Перерва. Він констатував, зокрема, факт поступового звуження їхніх прав та привілеїв. [23]

2.3. Дослідження О.Г. Лотоцького та його внесок у розбудову української церкви.

Становлення Української Держави наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття супроводжується відродженням багатьох сторінок з історії українських теренів. Життя в вольєрах Російської імперії та СРСР призвело до утворення багатьох лакун, які ще не заповнені істориками. В умовах війни з Росією, яка точиться на Сході нашої країни, особливу увагу слід приділити тим епізодам нашої історії, які супроводжувалися спробами становлення нашої державності. Фундаментальне вивчення тих подій, по-перше, дасть нам нові докази права українців на власну державу, а по-друге, дасть можливість описати й

проаналізувати помилки, допущені раніше. У цьому аспекті події національні визвольні потуги на теренах України періоду 1917 – 1920 рр. та еміграційного періоду 1920 – 1930-х рр. є дуже змістовними.

Погляди О. Лотоцького на політичну долю українських теренів суттєво радикалізувалися внаслідок його політичної діяльності в період 1917 – 1920 рр., і за межами України він не полишав спроб інших представників еміграції заручитися підтримкою європейських країн у вирішенні проблеми українське питання в міжнародному масштабі Європи. У матеріалах Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України є спогади про його участь у діяльності різних українських емігрантських установ у період 1926 – 1932 рр. Так, до нас дійшла доповідна записка Міністра укр. Народної Республіки (УНР) А. Левицького від 5.03.1926 р. щодо організації та діяльності української еміграції в ЧСР. Це має справу з ключовими рішеннями, які забезпечували найкращим чином організовану політичну та культурну діяльність. Серед деяких афілійованих груп згадується також Український республіканський клуб під читанням О. Лотоцького, Ф. Щербини та А. Яковлева (Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗР України), Справа 6, а, с. 138). Одним із завдань, яке ставилося перед українською еміграцією і яке намагався вирішити Олександр Лотоцький, було об'єднання політично роз'єднаних українських громад на чужині. Наприкінці 1926 р. з цією метою О. Лотоцький разом із Д. Дорошенком, М. Славінським, К. Мазієвичем та О. Шульгіним став співзасновником Комітету об'єднаних національних партій. Комітет, який об'єднав низку політичних угруповань і розгорнув свою діяльність на території Румунії, Польщі, Франції, Німеччини та південно-рабських земель, спрямований на підготовку до повернення до України (БСА ФІС України, Справа 16, б. с. 190). Ця спроба об'єднати політично свідомих українських емігрантів описана в листі А. Левицького до І. Токаржевського, який на той час проживав у Парижі (БСА ФІС України, Справа 16, с, с. 250–250 П.Т.О.).

Олександр Лотоцький також згадується у 1926 р. серед керівників Ліги Української Державності, яка вважалася фактичним осередком «петлюрівства» і налічувала до 100 осіб у Празі та близько 50 у Парижі (BSA FIS України, Справа 16, г, стор. 376). У списку українських емігрантів, які проживали в Чехословаччині, який містить короткі біографічні довідки, є характеристика постаті О. Лотоцького, яка характеризує його як людину м'яку, але водночас дуже хитру (БДА ФІС України, Справа 1, а, с. 250).

Вбивство С. Петлюри в 1926 р., а також висунення А. Левицького на його місце в уряді УНР мало великий резонанс серед української еміграції, що знайшло відображення в доповіді голови Державного Політичної Управи УРСР В. Балицького до Генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича (БДА ФІС України, справа 16, д, с. 516–517).

У звітах наступних років неодноразово згадувалося не лише про примусову реорганізацію політично свідомих груп української еміграції, а й про деякі заходи, спрямовані на вшанування пам'яті С. Петлюри, зокрема про діяльність Фонду імені С. Петлюри, серед учасників якого згадувався також О. Лотоцький (BSA FIS України, Справа 14, а, с. 213). Крім того, протягом 1927 р. повідомлялося про приєднання О. Лотоцького до Українського клубу у Варшаві, що мало супроводжуватися низкою виступів на публічних зібраннях, лекціями (BSA FIS України, Справа 14, б, с. 46) та про переговори з О. Шульгіним про започаткування нового періодичного видання, яке було б офіційним органом Української радикально-демократичної партії (БСА ФІС України, Справа 14, с, с. 112).

У звітах за серпень 1927 р. Олександр Лотоцький представлений як міністр внутрішніх справ УНР під керівництвом А. Левицького (БСА ФІС України, справа 14, д, с. 266); на Конгресі Уряду УНР у червні 1928 р., який, як повідомлялося, був скликаний на прохання французького уряду, було остаточно затверджено штат, у якому О. Лотоцький обійняв вищезгадану посаду (BSA FIS України, Справа). 17, а, стор 200). Пізніші згадки про діяча свідчать про значне

зростання його громадсько-політичної активності: участь у Конгресі українських емігрантів у Празі в липні 1928 р. (БДА ФІС України, Справа 17, б, с. 204); згадки про організацію низки консультацій у ранзі міністра внутрішніх справ у липні – серпні 1928 р. з колишніми адміністраторами часів УНР у Празі (метою: з'ясувати колишній досвід і розробити систему управління на майбутнє). , яка показала необхідність оновлення системи, яка працювала в останній період Центральної Ради, але з додаванням військових посилень) (BSA FIS України, Справа 17, с, с. 217); участь в Конгрес «петлюрівців» у Парижі на початку липня 1928 р., метою якого було обговорення зовнішньої політики УНР, зокрема підтвердження доцільності залучення Англії та Франції на бік України (БДА ФІС України, Справа 17, д, стор 332). У матеріалах 1928 р. побільшало повідомлень про зв'язки О. Лотоцького з польськими колами: підтримкою осіб, які належали до УНР після переїзду до Польщі (БДА ФІС України, справа 17, д, с. 175), а також отримання від поляків дозволу на заснування української гімназії на Волинщині; 4 візити до Варшави протягом 3 місяців, співпраця з польським консулом (що викликало невдоволення власне деяких представників української еміграції в Празі, наприклад С. Шелучина) (BSA FIS України, Справа 5, б, с. 68; Справа 17, ф, с. 413), та отримання грошей з Польщі для празьких емігрантів (частину з них О. Лотоцький пересилав до Франції з метою видання «Тризуба») (BSA ФІС України, Справа 17). , ж, стор.422). У записці від 11 травня 1928 р. подано список викладачів Українського університету в Празі з короткою характеристикою, серед яких згадується також Олександр Лотоцький як член Уряду А. Левицького та як представник Уряду Польщі в Прага з місією контролювати українців (BSA FIS України, Справа 5, с, стор. 61–61 Р.Т.О.)

У звіті від 18 липня 1928 р. щодо українського питання в Польщі та Чехословаччині маємо детальну інформацію: перемагає О. Лотоцький. повністю довіряє уряду Польщі та вважається «другом» у польському посольстві в Празі; українці, які хотіли отримати візу до Польщі, повинні були попередньо узгодити

з О. Лотоцьким, оскільки Посольство видавало візи лише після отримання рекомендацій (BSA FIS України, Справа 5, д, с. 76).

Крім того, починаючи з вересня 1928 р. у звітах згадувалося про підготовку О. Лотоцького до переїзду спочатку до Варшави, потім, можливо, до Львова, де планувалося відкрити університет (БДА ФІС України, Справа 17, ч, с. 422 Р.Т.О.); прямий переїзд до Варшави, виступи на його честь у Подебрадачі дружини І. Мирного, передача йому повноважень голови Республікансько-демократичного клубу (BSA FIS України, Справа 4, а, с. 13–13 П.Т.О.) і навіть прощання з О. Лотоцьким у Празі в готелі «Графф» 29 жовтня 1928 р. (БСА ФІС України, Справа 5, д, с. 206).

Більшість української еміграції привітала переїзд О. Лотоцького до Варшави. Зокрема, К. Мазієвич у своєму листі до Олександра Лотоцького від 5 грудня 1928 р. говорить, що Республікансько-демократичний клуб і празькі кола загалом відчували відсутність О. Лотоцького, хоча й цілком розуміли його переїзд, оскільки він міг зробити більше у Варшаві для загальноукраїнська грамота (BSA FIS України, Кейс 2, а, с. 7). Є. Лукасевич у своєму листі до К. Мазієвича навесні 1929 р. радів, що у Варшаві зібралось багато поважних людей, у тому числі й О. Лотоцький (BSA FIS України, Справа 2, б, с. 82).

Перші роки у Варшаві були часом посилення громадсько-політичної активності, про що свідчать матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України. Вже в 1929 р. О. Лотоцький був серед керівників і активних учасників Всеукраїнського емігрантського осередку, який мав на меті готувати українців до українського питання в Лізі Націй (БДА ФІС України, Справа 4, б, с. 138). Р.Т.О.). У матеріалах за липень 1929 р. знайдено повідомлення про зустрічі А. Левицького та О. Лотоцького з міністром закордонних справ Італії Діно Гранді щодо організації антибільшовицьких акцій та створення органу для протидії більшовикам. , де про фінансову підтримку італійської сторони не згадувалося (BSA FIS України, Кейс 2, с, с. 112). Про доцільність співпраці зі США пише І. Токаржевський у листі до О. Лотоцького.

Зокрема, він зазначає, що у фінансових колах Парижа говорили про інтереси американських капіталів в економічному відродженні України, тому було б дуже корисно, щоб О. Лотоцький зустрівся з представником американських фінансових груп Девом (більш детальної інформації про Деве в джерелі немає. – Автор) і представив йому статистичний огляд економічного становища в Україні до війни та в даний час (БДА ФІС України, Справа 2, д, с. 172).

25–27 липня Олександр Лотоцький взяв участь у конференції українських емігрантів у Празі (BSA FIS України, Справа 2, д, с. 165). У звіті від 15 серпня 1929 р. подано розширений список учасників емігрантської конференції та відомості про кількість українських емігрантських організацій, представлених під час конференції (БДА ФІС України, Справа 2, ф, с. 182). У звіті від 26 жовтня 1929 р. є відомості про плани організувати Український університет у Луцьку за допомогою польського міністерства, серед авторів проекту згадується О. Лотоцький (BSA FIS України, Справа 2, г, с. 321). Питання діяльності на Волині обговорювалися й на з'їзді «петлюрівців» у Варшаві в грудні 1929 р. (BSA ФІС України, Справа 2, ч, с. 287).

Зважаючи на неоднорідність української еміграції та її світоглядну різноманітність навіть серед представників певної політичної течії, не дивно, що час від часу у звітах з'являлися відомості про конфліктні ситуації та непорозуміння. Наприклад, частина української еміграції, яка була прибічниками УНР і репрезентувала військові кола, з обережністю дивилася на постать очільника уряду УНР А. Левицького, а також міністра внутрішніх справ Олександра Лотоцького. Зокрема, таке ставлення простежується в листі представника Військового міністерства УНР А. Кметя до військового міністра В. Сальського. Коріння такого ставлення трактуються як давнє «холодне» ставлення з боку військових до представників цивільної сфери («кіл») та ставлення О. Лотоцького до питання надання військовослужбовцям віз до Польщі. (нажаль, деталі цього випадку не пояснюються) (BSA FIS України, Кейс 2, і, с. 17). Іноді справа доходила до перехоплення листів; зокрема, О. Лотоцький

повідомляв, що генерал В. Сальський перехопив його листа з радянської України і відмовився віддати його за адресою; він також не повідомив йому змісту (через припущення О. Лотоцького, це стосувалося ставлення українців до державного перевороту в Україні в невігідному для В. Сальського аспекті) (BSA FIS України, Справа 1, б, стор. 92). Однак співпраця тривала, зокрема, влітку О. Лотоцький та Є. Чикаленко відвідали Прагу для координації участі цивільних представників УНР у військових зборах, які мали відбутися 29 липня в Калишах під наз. “З’їзд інвалідів Армії УНР” (БДА ФІС України, Справа 9, а, с. 413).

Сам Олександр Лотоцький підтримував А. Левицького як лідера Уряду УНР; зокрема, у протистоянні останнього з військовим міністром В. Сальським (BSA FIS України, справа 1, с, с. 91–92; BSA FIS Ukraine, справа 15, а, с. 274), проте на водночас пропагував ідею відродження Директорії замість одного А. Левицького. Водночас, як проти О.Лотоцького, так і проти А.Левицького в Празі нібито агітував М.Славінський (BSA FIS України, Справа 2, j, с. 270 Р.Т.О.). Протистояння між А. Левицьким і В. Сальським вилилось у засідання Ради Українського Центрального Комітету (УЦК) 8 липня 1930 р. (у ньому брав участь і О. Лотоцький), на якому більшість присутніх стверджували про неможливість розколів сучасної української еміграції. У результаті Рада КУК ухвалила рішення нічого не змінювати як у Проводі, так і в УНР (БСА ФІС України, Справа 1, д, с. 94). Крім того, досягнення початку 1930-х років вимагали справді об’єднатися, а не сваритися.

Зокрема, передбачалося, що в період 1922 – 1924 рр. українці в еміграції були морально зіпсовані й організаційно розбіглися, натомість у 1930 р. вони стали об’єднаною громадою під проводом варшавського центру. Зовнішнім чинником, який сприяв відродженню УНР, було відзначено посилення польської фінансової підтримки після вбивства С. Петлюри. Внутрішній чинник – діяльність учасників УНР. Серед діячів, які відіграли особливу роль у оновленні УНР в екзилі, згадується О. Лотоцький, який разом зі своїми соратниками був

дуже активним в організації українських громад у Центральній та Західній Європі (БСА ФІС України, Справа 3, а, стор. 99–99 Р.Т.О.)

Водночас продовжувала з'являтися інформація про можливий розкол серед прибічників УНР. Причинами, що викликали чвари, було передусім посилення польського впливу в Західній Україні (БСА ФІС України, Справа 9, б, с. 20) та доцільність перенесення еміграційного центру до Праги чи Парижа (БСА ФІС с. Україна, справа 9, с, стор. 407). Згідно з матеріалами Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України, 15 квітня 1931 р. члени Уряду УНР (зокрема О. Лотоцький) відвідали Прагу, щоб домовитися з чехами про переїзд, а також про проведення ради. з Паризькою урядовою групою УНР (BSA FIS Ukraine, Справа 9, д, с. 306). У випадку переїзду УНР планувалося, щоб у Варшаві залишилися деякі особи-члени, серед яких, звісно, згадувався й О. Лотоцький (БСА ФІС України, Справа 9, д, с. 217).

Паралельно з цим у низці доповідей (травень – червень 1931 р.) йдеться про організацію зустрічей польського уряду та членів уряду УНР (за участю О. Лотоцького) та досягнення домовленостей про відкриття Українського університету у Варшаві та переїзд професора з Праги (БДА ФІС України, Справа 9, ф, с. 326, 370). У звіті за червень 1931 р. йшлося про, за словами А. Яковлева, висування Польщею нових вимог до УНР, які навіть А. Левицький та О. Лотоцький (будучи прихильниками польсько-української співпраці) вважали неприйнятними (BSA FIS). України, справа 9, г, ст.426).

На тлі повідомлень про можливий розкол серед емігрантів-прихильників УНР влітку 1931 р. з'явилися повідомлення про відхід О. Лотоцького з міністерства. Серед причин такого рішення вони назвали його бажання після смерті дружини залишити політику і зосередитися на церковній діяльності, а також на польсько-українських протиріччях, які загострилися в 1931 р. (BSA FIS України, Справа 9, ч, с. 327, 367). Сам О. Лотоцький нібито пояснював свій вихід з Уряду тим, що останнім часом УНР почала втрачати незалежність, піддаючись впливу польського уряду (БСА ФІС України, Справа 9, І, с. 456). У своєму листі

до В.Мурського він зазначив, що через особисту катастрофу не відчуває в собі достатньо сил взятися за роботу, яка вимагає багато енергії та ініціативи (BSA FIS Ukraine, Справа 9, j, с. 522). У вересні 1931 р. з'явилося повідомлення, згідно з яким О. Лотоцький збирався залишити УНР, щоб прийняти єпископство для Волинської єпархії від митрополита Православної Церкви в Польщі Діонісія (Валединського) або локалізувати там автокефальний рух (БСА). ФІС України, Справа 8, а, п. 1). Однак це залишилося лише можливими планами чи чутками. [24-26]

Відхід Уряду УНР не означав припинення громадської діяльності Олександра Лотоцького, зокрема, він був учасником II Українського наукового з'їзду, що відбувся у Празі, а також ряду таємних рад керівників УНР. протягом першої половини 1932 р. (БСА ФІС України, Справа 7, а, с. 400). 16–17 липня 1932 р. у Франції відбувся з'їзд українських організацій. Серед представників Центральної Ради Українських Організацій там був присутній О. Лотоцький (БСА ФІС України, Справа 6, а, с. 46). У вересні 1932 р. у Празі відбулася конференція української еміграції на якому був присутній і О. Лотоцький (BSA FIS Ukraine, Case 6, b, p. 321). Він також виступив із доповіддю на Жовтневій конференції УНР, де обговорювалися питання політичної ситуації в світі та вимоги об'єднання всіх українських сил (БСА ФІС України, Справа 6, в, с. 337). роботи щодо як громадсько-політичної, так і науково-освітньої діяльності української еміграції в Польщі періоду 1920 – 1930 рр. пов'язано з функціонуванням Українського наукового інституту (УНІ) у Варшаві під керівництвом Олександра Лотоцького. [27-30]

Деякі повідомлення в матеріалах Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України стосуються саме зазначеного Інституту. Наприклад, у звіті за лютий 1931 р. є відомості про проведення в нещодавно відкритому Інституті публічних лекцій польською мовою, які, правда, ще не мали популярності (БСА ФІС України, Справа 9, к, с. 13). Вже з березня є інформація про відкритий на УСІ семінар з права, який був спрямований на

вивчення радянського законодавства та про те, що на початку необхідно внести необхідні корективи у разі повернення в Україну (BSA FIS України, Справа 9, л, с. 167). Про готовність до переїзду О. Лотоцького найближчим часом в Україну говорили на засіданні Товариства юристів (BSA FIS Ukraine, Справа 9, м, с. 168). Про можливий переворот в Україні навесні 1931 р. йшлося також у травневому звіті, а також про зустріч Д. Геродота та О. Лотоцького (BSA FIS України, Справа 9, п., с. 340). Датований травнем 1931 р. є більш інформативний звіт про діяльність УСІ у Варшаві: УСІ мало 4 відділи (економічний, історико-філологічний та інженерний); на чолі – управа під керівництвом О. Лотоцького; мета адміністративно-правової кафедри – виховання кадрів для майбутнього уряду України; Інститут також займався видавничою діяльністю (BSA FIS України, Справа 9, о, с. 324) [31-36]

У сфері громадсько-політичної діяльності Олександр Лотоцький, як і раніше, займався церковними питаннями. Судячи з публікацій діяча 1920-1930-х років, бачимо глибоке дослідження української церкви О. Лотоцьким; матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України свідчать, що вчений продовжував займатися визнанням Української Православної Церкви з боку Вселенського Константинопольського Патріархату. Наприклад, В. Прокопович у листі до О. Лотоцького від 15 червня 1930 р. повідомляв, що під час зустрічі з Патріархом нагадав останньому про важливість вирішення церковного питання в Україні і що у відповідь йому була дана обіцянка, що питання було б вирішене і щоб Патріарх передав благословення українській еміграції (БДА ФІС України, Справа 1, д, с. 22). У звіті від 27 серпня 1930 р. зазначалося, що після прибуття В. Прокоповича з Туреччини у Варшаві відбулася важлива нарада членів Уряду УНР, але про що йшлося, точно не було з'ясовано (BSA FIS України, Справа 1, ф, стор 177 Р.Т.О.). На прохання В.Кедровського О.Лотоцький звернувся до представника УНР у Туреччині В.Мурського щодо справ американської частини Української Автокефальної Церкви, яка прагнула взаєморозуміння з Вселенським Константинопольським

Патріархатом, просячи В.Мурського про посередництво (BSA FIS України, Справа 15, с, стор 154). [37-40]

Олександр Лотоцький планував обрання митрополита Бориса екстраординарним членом УНР, про що радився з В.Мурським. Останній допомагав О. Лотоцькому в пошуку офіційних книг, які мала бути перекладена українською мовою Комісія, організована при УНР для перекладу Святого Письма та богослужінь (БДА ФІС України, Справа 8, б, с. 154). [41]

В інших листах О. Лотоцький повідомляв В. Мурському, що як представник Патріарха у Варшаві був запрошений єпископ Олександр Зотос і що він «пристойно» ставиться до українського вчинку; що в червні 1932 року група з 3 представників збиралася відвідати Афон взяти участь у підготовчому соборному зібранні з метою скликання Восьмого Вселенського Собору; у листі він також просив передати вітання митрополиту Борису від його імені та обіцяв надіслати нові томи праць Українського наукового інституту у Варшаві (БДА ФІС України, Справа 7, б, с. 334). Зокрема, влітку 1931 р. він надіслав кілька екземплярів своєї праці «Українські джерела церковного права» для В. Мурського та митрополита Бориса, а повернувшись із Парижа, де він перебував у дітей, планував надіслати ще 2 екземпляри для Патріарша та Патріарша бібліотека (БДА ФІС України, Справа 9, с, с. 522). Залишення активної громадсько-політичної діяльності дало змогу О. Лотоцькому поринути у викладацьку роботу у Варшавському університеті, зосередитися на науковій діяльності. працювати і присвячувати свій час спогадам. Так, у 1935 і 1938 роках було видано 2 томи праці «Автокефалія». Праця була присвячена висвітленню загальних основ церковної автокефалії та історії деяких православних церков (Лотоцький, 1935; Лотоцький, 1938). У 1932 – 1934 рр. еміграційне суспільство познайомилося з 3-томними спогадами «Сторінки минулого» О. Лотоцького (Лотоцький, 1932; Лотоцький, 1934), а в 1939 р. – з окремим томом спогадів, присвяченим його перебуванню. в Туреччині (Лотоцький, 1939). [42-44]

ВИСНОВОК ДО II РОЗДІЛУ

У період 1920-1930-х рр. діяльність О. Лотоцького розгортається на теренах Центрально-Західної Європи. Беручи до уваги як його зосереджену практику громадсько-політичної роботи в попередні роки, так і професіоналізм у питаннях дослідження історії Церкви, слід зазначити, що завдяки його участі стало можливим функціонування багатьох емігрантських установ і організацій. Попередні дослідження інтелектуальної біографії О. Лотоцького засвідчили продовження його зацікавлень історією Церкви в цілому та Української Православної Церкви зокрема. Водночас матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України стали підставою для доповнення еміграційного періоду життя О. Лотоцького фактами його активної громадсько-політичної діяльності. Вже на початку 1926 р., перебуваючи в Празі, він був учасником Українського республіканського клубу, Комітету єдності українських національних партій, Ліги політичної діяльності, оскільки обійняв посаду міністра внутрішніх справ Уряду УНР в екзилі. під керівництвом А. Левицького. Далі маємо повідомлення про його участь у різних конференціях, з'їздах, радах, метою яких було реорганізувати українську еміграцію, згуртувати її та підготувати умови для антибільшовицького перевороту (перевороту) в Україні. Переїзд до Варшави відкрив нові можливості: під керівництвом Олександра Лотоцького у Варшаві було створено Український науковий інститут. Трагічні обставини приватного життя та відмова визнати несаможиттєвість діяльності Уряду УНР призвели до виходу О. Лотоцького зі складу Уряду УНР в екзилі. Проте це дало йому змогу більше часу приділяти викладацькій діяльності у Варшавському університеті та повною мірою поринути в наукову роботу.

РОЗДІЛ III

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА АНАЛІЗ ПОЗИЦІЙ ДІЯЧІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ДО МІСЦЯ ТА РОЛІ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ кінця XIX - початку XX ст.

На початку 20 століття Російська православна церква була офіційним форпостом імперії в іноетнічному та інорелігійному оточенні Росії.

Царизм виділив значні кошти Синоду РПЦ на створення нової православної парафії в околицях імперії. На території Фінляндії вони мали відвернути населення від лютеранства, на землях Королівства Русі, Польщі та країн Балтії, подалі від католицизму та протестантських рухів. однак, виділені кошти не виправдали надій царизму. Тому РПЦ зосередила свою головну увагу приділяти поширенню православ'я серед українського та білоруського населення.

Особливу увагу РПЦ приділяла роботі серед греко-католиків. З цією метою в 1905 р. створено Холмську єпархію Російської православної церкви.

Наприкінці XIX століття Греко-Католицька Церква переживала важкий період. У церкві розгорнулася тривала дискусія між представниками двох течій, консервативно-реформат. Прихильники першого відстоювали недоторканність Церкви власних східних традицій і реформаторів закликала до більш активного зближення з Латинською Римо-Католицькою Церквою.

Обговорення припинилося лише після призначення 17 січня 1901 р. Андрея Шептицького Митрополитом Греко-Католицької Церкви.

Митрополитові вдалося відновити вплив і авторитет Греко-Католицької Церкви в Західноукраїнські землі за короткий час. Одним із напрямів діяльності митрополита була спроба відродити греко-католицьку церкву на всій території України та Білорусії. реалізуючи ці плани, А. Шептицький у 1908 р. отримав

підтримку Папи Пія X, який поширив повноваження митрополита на греко-католицькі єпархії всієї України, Білорусі і Росії,

Митрополит і керівництво церкви підтримували тісні контакти з лідерами українського національно-визвольного руху. Вони відстоювали панівну концепцію серед української громадськості про перспективи формування незалежної соборності Української держави на руїнах Російської імперії. 15 серпня 1914 р. А. Шептицький виклав своє бачення цієї концепції в спеціальному меморандумі до австрійського уряду «Про майбутній військовий, правовий і церковний устрій російської України в очікуванні її окупація австрійськими військами». Цей документ містив план реформування української православної церкви.

Перша світова війна загострила суспільно-політичну, соціально-економічну, національно-культурну та релігійні питання на українських землях. Внаслідок успішної галицької битви з росіянами (серпень-вересень 1914 р.) її війська захопили Галичину і Буковину, а на початку вересня 1914 р. російські війська увійшли до Львова. Було вчинено численні погроми проти цивільних євреїв у місті. Подібні погроми проводилися також у всіх містах Галичини і Буковини.

13 лютого 1915 р. генерал-губернатор граф Бобринський Г. видав спеціальний указ про обмеження пересування євреїв на території Галичини та Буковини.

Релігійна та національно-культурна політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини також передбачалося проведення репресивних акцій проти представників української інтелігенції, проти представників національних -політичних партій і організацій, а також проти греко-католицької церкви. 18 вересня 1914 р. російські військові заарештували всіх ієрархів цієї церкви на чолі з митр. А. Шептицького, і вивезли їх на заслання до Росії.

З метою поширення православ'я в цих землях Російська православна церква направила значну кількість російських священиків на території Галичини

та Буковини восени 25 січня 1915 р. генерал-губернатор Г. Бобринський видав спеціальний циркуляр «Про церковно-релігійне питання», вимагаючи від греко-католицьких священників прийняти православ'я або добровільно залишають свої парафії. Керівництво Генерального Губернатора надав активну підтримку російському єпископу Євлогію в захопленні греко-католицьких церков і собору Св. Юра у Львові, закриття василіянських монастирів і конфіскація майна греко-католиків. Навесні 1915 р. почалася масова депортація українського населення до Росії.

Під час Першої світової війни були також представники всіх протестантських течій зазнавали репресій і переслідувань. Царизм оголосив їх «п'ятою колоною». Римо-католицька церква також опинилася у важкому становищі. На початку 20 ст. цар масово забороняв створення і діяльність католицьких братств на території Російської імперії. Серед них цар і Російська православна церква вважав терціанські братства та братство «Найсвятішого Серця Найбільшого Пресвятої Богородиці» особливо небезпечними. У липні 1908 р. римо-католицьке духовенство було заборонено організовувати будь-які ходи на території України.

Важливим напрямком у боротьбі царської Росії проти РКЦ визнала необхідність підтримки нових тенденцій, що виникають у цій церкві. Наприкінці 19 століття. таємне католицьке братство мирян, *Mariae vitam imitantes*, (Наслідувачі життя Марії), яке пізніше стало відомим як релігійний рух маріавітів.

Спочатку царизм не приділяв належної уваги своїм членам, але після 5 грудня 1905 р., коли Папа Пій X відлучив від церкви лідера цього руху Феліцію Козловську відносини між Римом і маріавітами загострилися, царизм почав відкрито підтримати представників цього руху. У 1908 році її діяльність була легалізована в Росії. У квітні 1912 р. царизм видав новий закон про легалізацію маріавітських громад, який значно розширив права своїх учасників.

Для боротьби з протестантськими громадами царизм використовував регламент Комітету Міністрів Росії від 4 липня 1894 р. та циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 3 вересня 1894 р., яка ввела в правове поле поняття «штундизм» імперії і вважав «сектантство» особливо небезпечним для влади.

У науковій літературі ці законодавчі акти часто називають законом 1894 р. Прийняття закону 1894 створило певні протиріччя в російському законодавстві щодо діяльність громад євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Зокрема, закон суперечило закону 1879 року про легалізацію євангельських християн-баптистів. Тому 17 вересня 1900 р. Міністерство внутрішніх справ видало спеціальний циркуляр, в якому пояснювалося застосування ці законодавчі акти на території імперії. Там уточнили, що тільки віруючі німці які були підданими Росії і які навернулися до ЄХБ з лютеранства чи іншої неправославної віри, підпадають під дію закону 1879 р. Колишні православні, які навернулися до однієї з пізніх Протестантські деномінації не зараховувалися до баптистів. [46-47]

Циркуляр також забороняв видачу баптистських паспортів ненімцям. Вони передбачалося надати спеціальний знак «штунд», що на практиці створювало проблеми для віруючого під час роботи та в повсякденному житті. На початку 20 ст., царизм обмежив право дітей віруючих євангельської віри на одержання освіти.

Західний досвід суспільно-політичної боротьби середини – другої половини ХІХ ст. приніс в Україну й нові, прогресивні ідеї суспільного устрою, побудовані на принципах демократизації, проголошення загальнолюдських прав і свобод – соціалізму. Складовою часткою цих ідей була пропаганда принципів свободи совісті, віротерпимості, унеможливлення диктату церкви над суспільством, ліквідація її привілеїв. Активним поборником корекції соціального статусу існуючої церкви в державі був один із найвпливовіших провідників молоді 1870-х років Михайло Драгоманов. Посилаючись на досвід західноєвропейського суспільства, він закликав: “Нема чого дивитись на те, хто якої віри й церкви, і що може інший вільнодумець і не хоче належати ні до якої.

Все те діло сумління кожного, а в спільних справах треба йти вкупі до того, що для всіх потрібно і корисно” [35.- С.15].

В цих думках, пронизаних ідеями поцінування людської особистості, взаємоповаги і толерантності не було заперечення християнства та церкви, як таких, не було ревізування та ігнорування їх високої земної місії, а лише намагання гармонізувати загальнолюдські взаємини. Воля віри розглядалася невід'ємною часткою майбутньої демократизованої федералістичної державної моделі. Політичні ідеали української інтелігенції ХІХ ст., яка жила традиціями Гетьманщини, не були одноманітними. Але неодмінним елементом ідеальної суспільної конструкції вони визначали церкву.

Деякі видатні українські громадсько-політичні діячі середини ХІХ ст. , не вагаючись, визнавали значний внесок церкви в державне життя та необхідність її залучення до майбутніх суспільних реформ. Вони вважали релігійний елемент невід'ємним, безсумнівним і навіть мотивуючим». Для документів Кирило-Мефодіївського братства (1846 1847 рр.) було характерне об'єднавче начало «Закону Божого», який вбачався основою майбутнього об'єднання вільних народів, здобуття ними свободи, задоволення національних цілей і реалізація соціальної справедливості. У книжках про життя українського народу також є вислови на кшталт «Браття українці. ». і рядок з першого, який підкреслює важливість віри Христової в законі та суспільному житті. [30] Цифра 33 включена в обговорення. Існування такого бачення зумовлювалося підвищеною національною свідомістю, готовністю української еліти до активного захисту своїх інтересів, довготривалого морального виховання. Протягом 1800-х років українські православні віруючі та прибічники все частіше замінювалися інтелігенцією. Це було правдою протягом всієї історії. Вийшовши на громадську арену як активна суспільно-політична сила, вона завдяки інтелектуально-творчому характеру, усвідомленню своєї ролі у формуванні долі всіх народів швидше й глибше генерувала національні питання й проблеми. Значна частка інтелігенції була народжена священиками та церковними діячами,

випереджаючи відсоток цієї категорії в соціальному складі більшості населення України. За даними 1880 р. , 18,6% студентів київських університетів склали майбутню інтелігенцію, а для новоросів цей відсоток становив 51,7%. [31]

Незважаючи на те, що питома вага духовенства зменшилася, вона залишалася значною і надалі. Серед студентів семи найкращих університетів країни, включно з Харківським та Одеським, їх відсоток становив 9,1% у 1900 році, що було вище показника 24,1%, зафіксованого у 1880 році. [32] Статут згадується як S. 44. . Наведені дані свідчать про те, що українська інтелігенція, яка мала статусні стосунки зі своїм духовним відомством, була загалом релігійною і не могла ухилитися від вирішення церковних питань. Підвищення частки представників духовного стану у світських навчальних закладах відображає протилежні тенденції, як-от. розмивання професійної замкнутості духовного стану, втрата ним соціальних і культурних атрибутів, прагнення до частини релігії для світської освіти, — усе це, безсумнівно, ознаки лінощів, що виходять із усієї духовної культури, включно з національною.

Протягом нової доби український суспільно-політичний рух розвивався навколо її історичної спадщини через культурне виробництво та вивчення. Відповідно, лідери цього руху природно вдалися до церковної старовини і заснували церковні історичні товариства/мушкети, а також конгреси та збори для археологічних відкриттів. Верхівка інтелігенції, пам'ятаючи про національні турботи й проблеми та усвідомлюючи свою відповідальність за долю народу, намагалася перекласти богослужбові тексти українською мовою.

Початок тридцятих років XIX століття змінився продуктивнішим роком, про що свідчить робота Пилипа Морачевського над Четвероевангелієм для Ніжинського ліцею. У 1870 році протоієрей Василь Гречулевич запровадив українську проповідь.

Роботу з перекладу Біблії завершили у 1870-х роках Іван Нечуй Левицький та Іван Пулюй, які визнані майстрами українського слова Пантелеймон Куліш. До 1880-х років вони вже почали видавати в Україні власні видання, які також

поширювалися з інших країн і підтримувалися Британським товариством. «S. 28 30» Від другої половини 1800-х до кінця 1800-х років українська державна та політична ідеологія була зосереджена на досягненні національно-культурної автономії в рамках демократичної Росії, а не на незалежності України. Ця тенденція тривала до кінця 1917 р.

Роль української церкви в її розвитку зосереджувалась насамперед на культурному пробудженні та моральному розвитку, які ґрунтувалися на свідомому впровадженні християнських вчень і чеснот. Це було враховано. Цілі мали досягатися через українізацію богослужіння, читання, відновлення демократичних прав церкви, жертвність відновлених національних традицій, таких як мистецтво, музика, архітектура та патріотичне виховання на історичних прикладах. Якщо важливість встановлення повної організаційної автономії церкви вже усвідомлювалася видатними українськими мислителями та громадсько-політичними діячами, дискусій з цього приводу не було. Свідчення цьому можна знайти у М. І. Слова Костомарова на тему української мови та народних звичаїв на зборах громади в 1860 р. У песимістичному ключі Коскомаров передбачав, що остання буде витіснена росіянами. «Який вирішальний фактор міг би відстрочити або запобігти завершенню заздалегідь визначеного та небажаного результату. [33-38]

Микола Іванович висловився так: «Ми віримо, що ті, хто утворив між собою впорядковане духовенство (наприклад, євреї) і все ж я бачу вас живими».

Кровопротиття, знищивши стільки людей, і як інші українські лідери, просячи допомоги, де б вони не були, навіть татари. Він звернувся до Патріархів і просив їх дати Україні можливість незалежної та незалежної церкви.

Микола Іванович висловився так: “Ми бачимо, що ті народи, які у себе утворили впорядковане духовенство (наприклад: іудеї), живуть, не дивлячись на всі неприхильні, руйнуючі умови. Я певний, що якби Богдан Хмельницький, замість того, щоб проливати річки крові, нищити стільки народу, як і інші українські проводирі, які шукали допомоги усюди, навіть у татар, – звернулися

до східних патріархів з проханням дати Україні самостійну, незалежну церкву, – якби вона утворила духовенство таке, котре б провело народну мову в казання, до школи, до церковних одправ, і таким робом мову народню було висвячено, то я переконаний глибоко, що українському народові не було б рації лякатись за те, що вона зникне з лица землі, як національна святість” [48.-С.201-202].

Сповзання Росії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в провалля економічної та політичної кризи, яке в Україні поглиблювалось антинаціональними, обрусительними заходами уряду, спричинили до закономірної реакції – поширення наведених вище костомарівських думок, спроб їх реалізації з метою порятунку нації та церкви.

Протиріччя в сучасному суспільно-релігійному розвитку України. Вищезазначені яскраві ознаки погіршення зв'язку між церквою та суспільством почали проявлятися на початку 1800-х років. Загострення соціально-політичних суперечностей і виклик західної цивілізації були двома з багатьох внутрішніх і зовнішніх цивілізаційних факторів і взаємовпливів, що призвели до них. Жорсткий асиміляційний тиск імперських структур на українську етнічну групу та її унікальні організаційні структури — передусім українську церкву — супроводжує вестернізацію російського суспільства згори. Він розірвав зв'язки духовенства з населенням, нав'язав російські способи самовираження та створив клімат, який сприяв появі нових релігійних сект. Її прояв виявився в сільськогосподарських робітників і селян [49. — С. 362). Інтелектуальний клас також ставав менш прихильним до церкви; їхнє головне заперечення було проти націоналізації російського православ'я та його моральних заповідей.

Для відродження церкви та повернення їй соціальної значущості існувало більше варіантів, ніж просто «повернення спадщини». Крім того, прогресивні релігійні та суспільно-політичні ідеї завжди шукали нових підходів. Їх продемонструвала західна цивілізація 19 століття. викликало свіжу хвилю релігійного відродження, особливо в пізньому протестантизмі та баптизмі. З огляду на це стають очевидними спроби частини інтелігенції всередині

Української Православної Церкви, яка ще формує свою думку про баптистський рух, використати його для очищення церкви на благо національних інтересів. Олександр Кониський і Трохим Зіньківський є двома піонерами цих концепцій, вважає Михайло Грушевський, який також зазначає, що «багато молодих богословів із Київської семінарії та духовної академії, яким ця релігійна течія була і більше відома, і більше цікавилися ними» [51. -С. 134–135]. Але розвиток баптизму та євангельського християнства вже в 70-90-х рр. XIX ст. в Україні показав, що цей рух, організаційно перерісши форми православ'я, не зміг зрушити офіційну церкву в бік її серйозного реформування. Наслідком невирішеності цієї суперечності стало продовження зростання пізньопротестантського руху в Україні і поступове насичення його національною специфікою.

ВИСНОВОК

Провівши дослідження ми можемо зробити наступні вивновки, що упродовж кінця XIX – початку XX ст. відбувалися певні зміни щодо ведення політичної боротьби у суспільно-християнському середовищі. Християнські

суспільники розуміли свою політичну слабкість та намагалися шукати союзників.

Річ у тім, що соціальна структура українського народу принципово відрізнялася від, наприклад, польського, російського чи білоруського, зокрема наявністю соціального прошарку козацтва, поділеного на старшину та рядових козаків. Імперська уніфікація долучила старшину до дворянства, а козацтво – до селянства. Один із нащадків рядового козацтва Тарас Григорович Шевченко став рупором козацької ідентичності, сформулювавши на цій основі українську національну ідею.

Підсумовуючи, маємо зробити висновок, що на зламі XIX – XX ст. в українській думці склалися погляди на співвідношення соціального та національного визволення, які надовго визначили стратегію й тактику визвольного руху. Найближче до вирішення цієї проблеми підійшла Леся Українка, натомість більшість тодішніх політичних сил не змогли її розв'язати, проігнорували методологічні зауваги М. Грушевського, з яких випливало, що українська нація не може існувати як недемократична та несоціальна, що в умовах України йдеться не про перевагу певних аспектів визволення, а про їх взаємообумовленість, та надали однозначного пріоритету національному питанню, причому в його етнічній інтерпретації, поступившись проблемою змістовного наповнення національного життя, а відтак збивалися на доктринерство. Цей історичний спадок відчувається й у діяльності сучасних політичних сил.

Ніби відчуваючи швидкоплинність ситуації, О. Лотоцький поспішав з реформуванням Православної церкви. Якщо В. Зінківський діяв за допомогою переконань і системних кроків, то його наступник покладався на жорсткіші засоби впливу, пропонуючи припинити державне фінансування Собору й матеріальну підтримку духовенства у тому разі, коли вони будуть протидіяти заходам уряду. Апелюючи до свідомості й доброї волі православного священства, міністр розпорядився надрукувати в кількості 50 тис. примірників

та опублікувати в часописі «Слово» звернення патріарха Тихона до більшовицького уряду Росії, що містило осуд протицерковної політики нової влади і громадянської війни. Цим О. Лотоцький прагнув показати принципову відмінність у державно-церковних відносинах двох сусідніх держав.

О. Лотоцький під час виступу перед його учасниками 12 листопада подав таку її аргументацію: «Основна засада Української центральної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква. Ніякий уряд... не може погодитись на те, щоб осередок Церковної влади перебував в іншій державі. Українська Церква має бути автокефальною під головуванням Київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Автокефалія української Церкви – не лише церковна, а й національна необхідність. Це конечна потреба нашої Церкви, нашої держави, нашої нації...» .

Міністр ісповідань обстоював позицію, згідно, з якою «коли державна влада визнає певну церкву на певній території за незалежну (автокефальну), то це – акт закономірний, правоздатний, і заперечити йому церковна влада не в силі і не в праві, хоча б інтереси церковних чинників тим актом і було порушено... Таким чином, канони церковні упроваджують державну владу і церковна практика фактично потверджує її право на визнання автокефалії церков з мотивів державної доцільності. Це право належить держаній владі формально, підтверджено церковноідеологічною дійсністю і стало фактом життя»

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Семергей Н.В. Вітчизняна історіографія українського національно-культурного відродження: стан дослідження проблеми, або «історіографія історіографії». УДК 94:008(477) DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.28>

2. Райківський І. Періодизація «Національного відродження» кінця XVIII – початку XX ст. у працях українських істориків: концептуальний аналіз
3. Анпілогова Т. Ю. Національне відродження в Україні XIX – XX ст. : навч.-метод. посіб. для студ. ун-ту спец. „Історія” / Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. – 198 с.
4. Denys Kiryukhin. Roots and Features of Modern Ukrainian National Identity and Nationalism. Mar 19 2015 <https://www.e-ir.info/2015/03/19/roots-and-features-of-modern-ukrainian-national-identity-and-nationalism/>
5. Vaillant , Alain (dir.). Dictionary of Romanticism , Paris, CNRS Éditions, 2012, article “Nation”, pp. 498-503.
6. Yaroslav Hrytsak. Les racines de l’identité nationale ukrainienne. 2 février 2023. <https://www.areion24.news/2023/02/02/les-racines-de-lidentite-nationale-ukrainienne/2/>
7. Рубльова Н.С. КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. - 528 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Katolycka_cerkva_V_Ukr (останній перегляд: 20.02.2024)
8. Дмитро Шурхало. 140 років тому: як галицькі москвофіли створили «картинку» для російської пропаганди <https://www.radiosvoboda.org/a/halytski-moskvofily-rosiyska-propahanda/31952479.html>
9. ЖИТТЯ І ПРОПОВІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО, ЧСВВ. <http://catholicnews.org.ua/zhittya-i-propovidnitska-diyalnist-mitropolita-andreya-shept>
10. Т. М. Євсєєва, Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі (Київ:

- Інститут історії України НАН України, 2004), 94. [Т. М. Yevseeva, *The Russian Orthodox Church in Ukraine 1917-1921*:
11. В.С. Тацієнко, “Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст” (Dissertation for obtaining the degree of candidate of historical studies, 2016)
 12. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І.Власовський. – Нью Йорк, 1957. – Т. III. – Київ, 1998. – С. 253.
 13. Чиркова О. – Вказ автореф. – С. 7; Перерва В. С. – Вказ. автореф. – С.9.
 14. Шугальова І.М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.М.Шугальова. – Запоріжжя, 2005. – 18 с.
 15. Надтока Г.М. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.). – С. 20.
 16. Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 32.
 17. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860-1870-х гг.). – С. 56-57.
 18. Горчаков М. Церковное право. – С. 154.
 19. Знаменский П.В. История Русской Церкви. – С. 329.
 20. Розанов В.В. Русская церковь и другие статьи / Собрание сочинений. В темных религиозных лучах / В.В. Розанов. – М., 1994. – С. 20.
 21. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви – Т. III.– С. 251
 22. Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. – С. 44.
 23. Перерва В.С. Вказ. автореф. – С. 8
 24. Андреев, В. М. (2019). Віктор Петров (1894 – 1969): скіфське питання в науковій спадщині вченого. Хронологія в хронології історичного знання:

- колективна монографія (с. 1–21). Львів-Торунь: Ліґа-Прес. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/41/446/990-1> doi: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-138-4/1-21> [англійською]
25. Андреев В. М. (2019). «Теорія епохи» Віктора Петрова: феномен у вітчизняній історіографії середини ХХ ст. Актуальні дослідження історичних наук: колективні сторінки громадсько-політичної діяльності Олександра Лотоцького в еміґрації під час...монографія (с. 5–30). Львів-Торунь: Ліґа-Прес. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/8/62/160-1>. doi: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-100-1/5-30> [англійською]
26. Andryeuev, V. & Kariaka, O. (2019) Проблеми балто-слов'янської мовної єдності та давньопруської мови в науковій спадщині Віктора Петрова. Східноєвропейський історичний вісник [Східноєвропейський історичний вісник], 10, 8–17. doi: 10.24919/2519-058x.10.159167 [англійською]
27. Дудко О. О. (2005). Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870 – 1939) : [канд. дис.]. Київ, 193 с. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України [Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України – БДА ФІР України]
28. Козак С. (1996). Олександр Лотоцький – науковець, дипломат і політик. *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*, 3, 265–276.
29. Лотоцький О. (1935). Автокефалія (т. 2 т. Т. 1: Засади автокефалії). Варшава. 206 с.
30. Лотоцький О. (1938). Автокефалія (т. 2 т. Т. 2: Нарис історії Автокефальних церков) [Автокефалія. (у 2 т. V. 2: Історичні оповіді про автокефалію церков)]. Варшава, 560 с.
31. Лотоцький О. (1932). Сторінки минулого. гл. 1. Варшава. 286 с.
32. Лотоцький О. (1932). Сторінки минулого. гл. 2. Варшава. 490 стор.
33. Лотоцький О. (1934). Сторінки минулого. гл. 3. Варшава. 396 с.

34. Лотоцький О. (1939). В Царгороді. Варшава, 176 с.
35. Мхітарян, Н. (1995). Мемуари О. Лотоцького як цінне джерело дослідження історії українсько-турецьких взаємовідносин: (1918 – 1919 рр.) [О. Мемуари Лотоцького як цінне джерело для дослідження історії українсько-турецьких відносин: (1918 – 1919 рр.)]. Розбудова держави, 5–6, 54–59 [укр.]
36. Михайленко Г. (2014). Олександр Лотоцький (1870 – 1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. Херсон: Видавничий дім “Гельветика”, 312 с.
37. Нагаєвський І. (1994). Історія Української держави двадцятого століття. К.: Укр. письменник. 413 с.
38. Пасько І. (1997). О. Г. Лотоцький і петербурзькі видавці (за неопублікованими листами О. Г. Лотоцького з Інституту російської літератури Російської академії наук у Петербургу) [О. Г. Лотоцький і петербурзькі видавці (за неопублікованими листами О. Лотоцького з Інституту російської літератури Російської академії наук у Санкт-Петербурзі)].
39. Лотоцький Р. (1998). Український науковий інститут у Варшаві (1930 – 1939) – його внесок у розвиток українсько-польської науки і культури. *Warszawskie zeszyty ukraińoznawcze*, 6–7, 257–266.
40. Швидкий В. П. (2002). Олександр Лотоцький: вчений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 366 с. [укр]
41. Стрельський Г. (2006). Олександр Лотоцький – директор Українського наукового інституту у Варшаві. *Історія України*, 38, 1–4.
42. Веденєєв Д. & Гошуляк А. (1998). Дипломатична служба УНР доби Директорії. *Пам'ять століть*, 1, 73–86.

43. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. (1998). Діячі Української Центральної Ради. Київ, 244 с. Ульяновський В. І. (1993). Олександр Лотоцький [Olexander Lotozkiy].
44. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича (с. 553–568). Київ: Либідь. Wiszka, E. (2004). Emigracja ukraińska w Polsce 1920 – 1939 [Українська еміграція в Польщі 1920-1939 pp.]. Торунь: Wydawnictwo MADO, 752 с. [польською]
- 45.. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Саут Баунд Брук – Нью -Йорк, 1984.
46. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. – К., 2001.
47. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999.
48. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – К. – Тернопіль, 2000.
49. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. – Львів, 1997.
50. Історія релігії в Україні: У 10-и т. – Т.2. Українське православ'я. – К., 1997.
51. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні // Духовна Україна. Зб. тв. – К., 1994.
52. Тойнбі А. Дослідження історії. – Т. 2. – К., 1995.
- 53.. Паславський І. Берестейська унія і українська християнська традиція. – Львів, 1997.
54. Паславський І. Уявлення про потойбічний світ і формування поняття чистилища в українській середньовічній народній культурі // Записки НТШ. – Т.228. – Львів, 1994.
- 55.. Історія православної церкви в Україні. Зб. наук. праць. – К., 1997.
56. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000.